

अकरावा रसः देशभक्ति

डॉ. नी. र. वन्हाडपांडे

शृंगार हा पूर्ण पण मानसिक भाव नसल्यामुळे त्याला काव्य प्रांतात संस्कृत कवींनी दिल्याइतके महत्त्व मुळीच नसावे, खाण्याची आवड जशी मानसिक नसून शारीरिक आहे आणि म्हणूनच खाण्याचे प्रेम हा स्थायीभाव कल्पून जसे कुणी खादाडपणा हा रस मानीत नाही, तसेच शारीरिक आकर्षण हा काव्याचा विषय होणे वस्तुतः योग्य नाही. असा एक आक्षेप शृंगाररसा विरुद्ध घेता येईल. पण एक तर स्त्रीपुरुषाचे आकर्षण ही खादाडपणा इतकी सामान्य वासना नसून किती तरी अधिक बलवत्तर आहे व शिवाय ते पूर्णपणे शारीरिक नाही हे लक्षात ठेवले असता शृंगार हा रस मानणे गैर नाही हे कळून येईल. शिवाय शारीरिक ते हीन हेही समीकरण बरोबर नाही. स्त्रीपुरुषांच्या संयुक्त संबंधात सौंदर्याचा अंश असतो. या सौंदर्याला उठाव देणे हेच शृंगारिक साहित्याचे नियतकार्य असते. अशा तऱ्हेच्या सौंदर्यपोषक शृंगाराची उदाहरणे संस्कृत वाङ्मयातून अनेक ठिकाणी ते उत्तम असले तरी पुष्कळ दाखविता येतील. उदाहरणार्थ कुमारसंभवात पार्वतीची वेशभूषा करून देत असताना तिच्या पायाला रंग लावणारी तिची सखी म्हणते 'पार्वती, या पायाने तू सवतीपणाने तुझ्या प्रियकराच्या डोक्यावर जाऊन बसलेल्या चंद्रकलेला ताडून कर.' हा विनोद पार्वतीला इतका आवडला की तिने आपल्या हातातल्या पुष्पमालेने त्या सखीला लाडवाळपणे 'असे काय बोलतेस' म्हणून मारले. (पत्युः शिरचंद्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहारसपूर्वम्। सा रंजयित्वा चरणौ कृताशार्माल्येन तां निर्वजनं जघान) ज्या कामासनात स्त्रीचा पाय पुरुषाच्या कपाळाला लागू शकतो ते या विनोदात सूचित केले गेले आहे. पण हे सूचन पार्श्वभूमीसारखे राहून पार्वतीला त्यामुळे कशा गुदगुदल्या झाल्या याचेच चित्रण या श्लोकात प्रामुख्याने होते. अर्थात् या श्लोकाचे काव्यत्व या मनोज्ञ चित्रणात आहे.

इतर प्रेमजन्य रस कामिनीविषयक प्रेमातून शृंगार निर्माण होतो हे वर सांगितले. हेच प्रेम जर लहान मुलांविषयी असेल तर वत्सल रस निर्माण होतो. उदाहरणार्थ शाकुंतलाच्या शेवटच्या अंकातील प्रसंगच घ्या. एक बाळसेदार निर्भय मुलगा आपल्या आईचे दूध पीत असलेल्या सिंहाच्या छाव्याला बळाने ओढून खेळण्यास बोलावतो आहे व त्याचे अंग धुळीने माखलेले आहे असे आकर्षक दृश्य पाहताच दुष्यंत राजाचे मन प्रेमाने भरून आले नि त्याच्या तोंडून 'धन्यास्तदंगं रजसा मलिनीभवन्ति' फक्त धन्य लोकच अशा बालकांच्या धुळीने मलीन होतात असे उद्गार निघाले. या उद्गारात वत्सल रसाचा उत्कृष्ट परिपोष झालेला दिसून येतो.

मात्र या उदाहरणावरून जर कोणाची अशी कल्पना झाली असेल की काव्यातील पात्रांच्या मनात अपत्यप्रेमाची भावना उपजली तरच वत्सलरस निर्मिला जातो तर ती चुकीची आहे. काव्यवाचनाने वाचकाला ती भावना अनुभवता आली म्हणजेच या रसाचा उदय झाला. 'रघुवंशातील' तिसऱ्या सर्गातला वत्सलरस या प्रकारचा आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. रघु आपल्या दाईने सांगितलेले बोल बोबडे बोलत असे. तिने नमस्कार करावयास सांगितला म्हणजे नमस्कार करीत असे. तिचेच बोट धरून दुडुदुड धावत असे, वगैरे वर्णन वाचून वाचकांच्या मनात वत्सलरस उत्पन्न होतो, पण तो दाईच्या मनात उत्पन्न झालेला मात्र वर्णिलेला नाही.

याच्या पुढचा प्रेमापासून निर्माण होणारा रस म्हणजे भक्ती होय. भक्तीला स्वतंत्र रस मानावा की नाही हा प्रश्न त्या भावनेच्या वाङ्मयातील प्राधान्यावर अवलंबून आहे. त्यात तत्त्वाचा प्रश्न नाही. कारण भक्तीचा स्थायीभाव प्रेम हा आहे. वस्तुतः या भावनेवर आधारलेल्या सर्व रसांना 'प्रेयान्' रस असे संबोधणे जास्त शास्त्रशुद्ध होईल. प्रेमाचा विषय बदलला म्हणजे प्रेमाच्या भावनेत विशेष फरक होतोच असे

आपल्या व्युत्पन्न प्रत्युत्पन्नमनी संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी रस, अलंकार इत्यादि विषयी बरेच काही लिहून ठेवले आहे. प्रत्येकाने आपापल्या परिने रसांच्या व अलंकारांच्या संख्येत कमी अधिक भर घातली आहे. केवळ स्वतःची आवड किंवा दृष्टिकोण म्हणून नव्हे तर त्याच्या मुळाशी मानसशास्त्राचा भक्कम आधार आहे. हे विसरता येणार नाही. प्रस्तुत लेखात लेखकाने पूर्वसूरींनी केलेल्या विवेचनाचा धावता आढावा घेताना काही मूलगर्भ प्रश्नांची चर्चा केली आहे. पूर्वजांनी निश्चित केलेल्या. रस संख्येत आणखी काही भर घालता येईल का, शारीरिक आकर्षकता हा काव्याचा विषय होणे योग्य नाही असा शृंगाररसाविरुद्ध आक्षेप घेता येईल का, भक्तिरसाचा शांतरसात आतंर्भाव करता येईल का, नसल्यास कोणत्या कारणाने...या सारख्या विविध प्रश्नांची लेखकाने केलेली अभ्यासपूर्ण चिकित्सा साहित्यप्रेमींना उदबोधक वाटल्याशिवाय रहाणार नाही - संपादक

नाही. पण या 'प्रेयान्' रसाचे निरनिराळे विभाग कल्पून वाडमयातील महत्वाप्रमाणे भक्तीसारखे रस मानणे काही शास्त्राला घातक होणार नाही. मात्र ते स्वतंत्र रस नसून एका प्रेयान् रसाचीच निरनिराळी स्वरूपे आहेत हे लक्षात ठेविले पाहिजे.

भक्ति म्हणजे ईश्वरावरील प्रेम व हे प्रेम रसिकाच्या मनात उत्पादविणारे काव्य म्हणजे भक्तिरसपर काव्य. अशा काव्याची उदाहरणे निदान मराठी वाचकास तरी दाखवावयास नकोत. कारण आपल्या महाराष्ट्रीय संतमंडळींनी याबाबतीत मराठी साहित्य समृद्ध करून सोडले आहे. संतकवी काव्य लिहिण्यासाठी कधी बसलेच नाहीत. ईश्वरभक्तीच्या उमाळ्यासरशी त्यांची वाणी जे प्रसवली तेच काव्य होय या दृष्टीने वर्डस्वर्थने केलेले "A Spontaneous overflow of powerful feelings" प्रबल संवेदनांचा अस्खलित उद्रेक हे काव्याचे वर्णन त्यांच्या काव्यास चांगल्यापरी लागू पडते. संत कवी ईश्वराशी कधी त्याच्या मुलाप्रमाणे लडिवाळपणा करतात, कधी त्याच्याशी प्रेमाने भांडतात. तर कधी एखाद्या विरहिणीप्रमाणे त्याच्या अदर्शनाने व्याकुळतात. तुकाराम, नामदेव, मोरोपंत इत्यादि कवींच्या काव्यात या प्रकारच्या भावनांचे लास्य फार आढळून येते.

भक्तिरसाचे विवेचन संपविण्याच्या आधी काही वादग्रस्त मुद्यांचा निकाल लावल्याशिवाय पुढे जाता येणार नाही. यापैकी पहिला मुद्दा म्हणजे भक्तीचा स्थायीभाव प्रेम हा न मानता आदर मानावा हा होय. 'आदर' या भावनेमध्ये आदरणीय व्यक्ती आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे व तिची आपल्याला थोडी भीती वाटते या दोन गोष्टी अनुस्यूत आहेत. फार काय. 'आदर' या शब्दातील 'दर' हा शब्दच मुळी भीतीवाचक आहे. पण प्रेमामध्ये या दोन्ही भावना नसतात.

प्रेमविषयक व्यक्ती आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ नसली तरी तिच्याबद्दल प्रेम वाटू शकते. आई मुलावर प्रेम करते ते काही तो तिच्यापेक्षा हुशार असतो किंवा जास्त शक्तिमान् असतो म्हणून नव्हे, तर अंतरीची उत्कट तळमळ म्हणून. कारणाशिवाय जे आकर्षण उत्पन्न होते ते प्रेम, व गुणामुळे जे उत्पन्न होते तो आदर, अर्थात् कधी कधी आदराचे प्रेमात रूपांतर होते हे खरे असले, तरी प्रेमस्वरूप पावलेला आदर, भीती व गुणलुब्धता या दोन्ही वृत्तींपासून अलिप्त असतो. याप्रमाणे प्रेम व आदर या भावनांत फरक आहे.

आता ज्यांच्या काव्यामुळेच विशेषतः भक्तीला रस मानण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला त्या मराठी कवींच्या मनात ईश्वराबद्दल आदर होता की प्रेम होते हे पाहिल्याशिवाय भक्तीचा स्थायीभाव कोणता या प्रश्नाचा निकाल लागणार नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे मराठी कवी ईश्वराशी भांडतात व कधी भक्तीच्या ऋणाची फेड कर म्हणून सावकारासारखा त्याला तगादा लावतात. तेव्हा त्यांच्या मनात ईश्वराविषयी भक्ती असली तरी भीती नव्हती हे दिसून येते. ईश्वर आणि मी एकच आहे अशी त्यांची भावना असल्यामुळे गुणाचे आकर्षण ही आदराची पहिली अट तरी त्यांच्या बाबतीत कितपत खरी होती हे सांगता येत नाही. उलट प्रेमभावनेप्रमाणेच त्यांची ईश्वरभक्ती निर्भय खेळीमेळीची व निरपेक्ष होती हे स्पष्ट आहे. तेव्हा निदान मराठी वाडमयातील भक्तिरस तरी आदर या स्थायीभावातून निष्पन्न झाल्यासारखा वाटत नाही.

आदर हा स्थायीभाव म्हणायचा झालाच तर तो संस्कृतीतील भक्तिकाव्याचा म्हणावा लागेल. कारण संस्कृत कवींची ईश्वरभक्तीची कल्पना म्हणजे एखाद्या राजाची ज्याप्रमाणे भाट स्तुती करतो त्याप्रमाणे ईश्वराची स्तुती करणे, ईश्वरविषयक काव्याला त्यांनी जे स्तोत्र (स्तुती) हे नाव दिले

आहे त्यावरूनही हे स्पष्ट होते अर्थात् ईश्वराबद्दल थोडी भीती, तो सर्वशक्ती व सर्वगुण आहे म्हणून त्याच्याबद्दल आदर व स्तुतीला भुलून तो काहीतरी देईल या भावनेने केलेले त्याचे महात्म्यवर्णन या प्रकारचे भक्तिकाव्य असल्यास त्यातील रसाचा आदर हा स्थायीभाव मानता येईल.

भक्तिरस

वस्तुतः पाहता आदरासारख्या भावनांवर रसांची वर्गवारी करू गेल्यास ती कधीच संपावयाची नाही, कारण अशा भावना असंख्य असू शकतील व त्यामुळे रसही असंख्य ठरतील. वास्तविक ते तसे आहेतच. पण फक्त ठळक भावनांवरच रस उभारावे हे शास्त्रविवेचनाच्या दृष्टीने जास्त सोयीचे आहे. कारण ज्याप्रमाणे मुख्य चवी गोड, कडू तिखट व आंबट अशा चारच असल्या. तरी गोड व आंबट यांच्या मिश्रणाने. तुरट इत्यादी अनेक चवी निर्मिल्या जातात त्याचप्रमाणे मूळ भावना जरी प्रेम व द्वेष या दोनच असल्या तरी गुणांच्या प्रेमांमुळे उपजणारा आदर, जीवाच्या प्रेमांमुळे व आपत्ती निवारणे आपल्या आटोक्याबाहेरचे आहे, या कल्पनेने उत्पन्न होणारी भीती, इत्यादी त्याचे अनेक विकार राहू शकतील व त्या सर्वांची गणना करू गेल्यास शास्त्र पूर्ण होण्याची आशाच नको. तेव्हा जास्तीत जास्त ठळक व निर्भेळ अशा भावनांना विचार करून त्यावरूनच रसांचे वर्गीकरण करणे उत्तम!

मराठीतील भक्तिरसाचा स्थायीभाव 'आदर' हा मानता येत नाही हे आपण पाहिले. आता भक्तिविषयक आणखी एका

प्रश्नाचा विचार करून त्या रसाचे विवेचन संपवू. हा प्रश्न म्हणजे भक्तिरसाचा शांतरसात अंतर्भाव करता येईल की नाही हा होय.

'शांतरस' म्हणजे या जगातील विषयसुखाचा ज्याला कंटाळा आहे व त्यापलीकडील मुक्तीचा आनंद अनुभविण्याची ज्याला इच्छा झाली आहे, अशा मुमुक्षूंच्या मनात उपजणाऱ्या भावनांवर आधारलेला रस या भावनेलाच

वैराग्य किंवा 'निर्वेद' या पारिभाषिक असे नाव आहे.

भक्तिरसाचा शांत अंतर्भाव करण्याची कल्पना निघण्याचे कारण म्हणजे या दोन्ही रसांच्या स्थायीभावात मुक्तीची म्हणजे अंतिम कल्याणाची इच्छा आहे.

पण एवढे मान्य असले तरी भक्तीचा शांत अंतर्भाव होऊ शकत नाही. कारण ती वैराग्यापेक्षा म्हणजे एक प्रकारच्या द्वेषापेक्षा जास्त उच्च असलेल्या प्रेमाच्या भावनेतून निर्माण होते. शांतरस वाचकाच्या मनात जगाबद्दल एक प्रकारचा द्वेष किंवा निराशा उत्पादवितो. 'संसार असार आहे, त्यात सर्व दुःख भरले आहे, आई, बायको, मुलगा इत्यादिकांचे सर्व प्रेम लटके आहे. प्रसंग आल्यास आपले कुणीच नाही.' अशा प्रकारच्या निराशेचा सूर शांतरसातून वाहत असतो. उलटपक्षी 'मला सर्वजग ईश्वरमय दिसत आहे. सर्वत्र आनंद आहे. ईश्वरासारखा पाठिराखा असल्यावर मला चिंता करण्याचे कारण नाही.' अशा प्रकारचा आशावाद भक्तीला असतो. भक्तिमान् पुरुष विषयरूपी शेणातले किडे म्हणून जगाला धिःकारील. तेव्हा प्रेम हा भक्तीचा व निर्वेद हा शांतरसाचा स्थायीभाव असल्यामुळे त्यांचा एकमेकांत अंतर्भाव होऊ शकत नाही. पंडितराज जगन्नाथानेही आपल्या रसगडधरात असेच मत दिले आहे.

याप्रमाणे प्रेमाच्या भावनेतून उत्पन्न होणारे महत्वाचे तीन रस विवेचिले. वास्तविक या भावनेतून आणखी अनेक रस उत्पन्न होऊ शकतील. पण एकंदर भारतीय वाङ्मयाच्या दृष्टीने भक्ती, शृंगार व वत्सल, या प्रेमाच्या तीन प्रकारांनाच जास्त महत्त्व असल्यामुळे ते उल्लेखिले, पुढे आपल्या वाङ्मयात

बंधुप्रेमाचे महत्व वाढले तर तोही एक रसाचा भेद होईल, पण शास्त्रीयदृष्ट्या वर विवेचिलेले रस स्वतंत्र मानता येत नाहीत. हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

भावना व भावनाविषय

आता वरील तीन रसांच्या मुळाशी असलेल्या प्रेम या भावनेत कसा फरक पडतो हे दाखविले पाहिजे. पैकी पहिला शृंगाररस हा विशेषतः स्त्रीपुरूषांच्या प्रेमावर आधारलेला आहे. शृंगाररसाच्या आलम्बनभूत व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारच्या असू शकल्या तरी मूळ रसाचे तत्त्व मात्र एकच राहते व ते म्हणजे स्त्रीपुरूषविषयक वासनात्मक प्रेम वर्णन करणे. शृंगाररसातील उत्तानपणा कितीही कमी केला तरी त्यात वैषयिकदृष्टी ही राहणारच. कारण तसे नसले तर शृंगार व बंधुभगिनीविषयक प्रेम यात काही फरक राहणार नाही. 'एकच प्याला' नाटकात सुधाकर ज्यावेळी दारू सोडण्याची प्रतिज्ञा करतो त्यावेळचा त्याचा सिंधूबरोबर घडलेला प्रसंग शृंगाररसात ढकलणे योग्य नाही. तसेच तुकारामाची बायको त्याला भर दुपारी दूरच्या एका पहाडावर खावयास नेऊन देते त्यावेळचा देखील बोलपटात चित्रिलेला प्रसंग शृंगारिक या सदराखाली मोडणार नाही कारण या दोनही प्रसंगात कामुकता मुळी नाहीच. पत्नीविषयक प्रेम देखील नेहमी कामुकच असेल असे नाही व कधी कधी राधाकृष्णाप्रमाणे भक्त व ईश्वर यांचे देखील प्रेम कामुक राहू शकते. अशा वेळी पहिले शृंगारात मोडणार नाही. कितीही सोवळा शृंगार घेतला तरी त्यात प्रियेच्या शारीरिक सौंदर्याचे थोडेसे अप्रत्यक्ष वर्णन किंवा वैषयिक वासना नुसत्या सूचित करणाऱ्या ध्वनीच्या छटा येणे अपरिहार्यच आहे, नाही तर प्रेम नुसते स्त्रीपुरूषविषयक असले की त्याला शृंगारिक म्हणण्याचा प्रसंग गुदरेल. पतिपत्नीचे प्रेमही शृंगाररसास योग्य होण्याला त्यात कामुकतेचा अंश येणे आवश्यक आहे, पण कित्येक वेळा दोन व्यक्ती केवळ स्त्री व पुरूष असून प्रेमबद्ध आहेत या नुसत्या जाणिवेनेच आपल्याला त्यांच्या प्रेमात शृंगाराचा वास येतो. तथापि संस्कृत साहित्य शास्त्रकार ज्या अर्थाने शृंगार हा

शब्द वापरतात त्या अर्थाने त्याला शृंगार म्हणता यावयाचे नाही.

शृंगारापेक्षा स्वार्थवृत्तीचा वास ज्यात कमी असतो ती म्हणजे वात्सल्य प्रेमाची भावना होय, कमी म्हणण्याचे कारण असे की, कितीही प्रेमळ आई असली तरी माझा मुलगा पुढे मला उपयोगी पडेल किंवा माझे नाव काढील अशा तऱ्हेच्या भावना तिच्या प्रेमात भर टाकीत नसतीलच असे नाही. शिवाय गोजिरवाण्या मुलाचा मुका घेणे किंवा त्याला पोटाशी धरणे या क्रिया देखील सौंदर्य उपभोगण्याच्या वृत्तीच्या निदर्शक आहेत. प्रेम जितके जास्त निःस्वार्थ तितकेच ते जास्त चिरस्थायी असू शकते. यादृष्टीने वात्सल्यभावना शृंगाराच्या भावनेपेक्षा मानसिक विकासाच्या जास्त वरच्या पायरीची निदर्शक आहे. ती लहान बालकाबद्दल वाटत असल्यामुळे त्याने आपल्यासाठी काही करण्याच्या इच्छेऐवजी, त्याच्यासाठी आपण खस्ता खाण्याची इच्छाच त्यात जास्त प्रबल असते. आपल्या मुलापेक्षा दुसऱ्याच्या मुलासंबंधाने वाटणारे प्रेम जास्त निरपेक्ष असते असे म्हटले पाहिजे. कारण तो मुलगा आपल्या उपयोगी पडण्याचा संभव नसतो.

वात्सल्यमय प्रेम गुणाच्या आकर्षणामुळे उत्पन्न होत नाही. एखादी व्यक्ती फार गुणवान असली तरी तिच्याबद्दल आपल्या मनात आदर उत्पन्न होतो व तिचा एखादा दोष नजरेस आला तर तो कमी झाल्याखेरीज देखील राहात नाही. एखाद्या राजकीय पुढाऱ्याने देशासाठी केलेल्या त्यागामुळे आपल्याला त्याच्याबद्दल आदर वाटतो. पण त्यानेच जर एखाद्या वेळी आपल्या मताप्रमाणे काही देशविघातक कृत्य केले तर आपण त्याला शिष्याही देण्यास कमी करित नाही. म्हणजे आपल्याला त्या पुढाऱ्याबद्दल प्रेम वाटत नसून त्याच्या गुणाबद्दल वाटते, आपल्याला तो पुढारी हवासा वाटत नसून त्याचे गुण हवेसे वाटतात व त्याच्यातच हवेसे वाटणारे गुण असल्यामुळे त्याच्या साहचर्याने तोही कधी कधी हवासा वाटतो. पण हवासा वाटण्याचे मूळ कारण गुण. माणसाला

त्याचे गुणाशी साहचर्य असल्यामुळे हवासा वाटतो. अर्थात्, आदरस्वरूपी प्रेम हे निरपेक्ष नाही. ते प्रेमविषयक वस्तुपेक्षा दुसऱ्या गोष्टीवरच विशेष अवलंबून असते आणि वैषयिक प्रेम देखील विषयसुखाच्या आशेनेच उत्पन्न होत असते. त्यामुळे तेही निरपेक्ष नाही. पण या दोन्ही भावनांपेक्षा वात्सल्यप्रेम जास्त निरपेक्ष व निस्वार्थः आहे. कारण मुलगा गुणवान् असल्यामुळे आईला आवडत नाही तर तो आपला मुलगा म्हणूनच आवडतो. मुलाच्या सद्गुणांनी त्यात भर पडेल पण प्रेमाचे मूळ कारण ते सद्गुण नाहीत. शिवाय मुलापासून होणाऱ्या पुढील सुखाची भावना जरी कदाचित् तिच्या मनात असली, तरी ती वात्सल्याचे एकमेव कारण होऊ शकत नाही. तेव्हा वात्सल्य, रतिभावापेक्षा जास्त निरपेक्ष असल्यामुळे प्रेमांची जास्त वरची स्थिती दाखविते.

देशभक्ती

मध्ययुगी वाङ्मयात ज्याप्रमाणे ईश्वरभक्तीचे प्राधान्य आहे, त्याचप्रमाणे ब्रिटीशकालीन वाङ्मयात देशभक्तीचे प्राधान्य आहे. तेव्हा ईश्वरभक्ती हा स्वतंत्र रस ज्या कारणासाठी मानायचा त्याच कारणासाठी देशभक्ती हा देखील स्वतंत्र रस मानला पाहिजे.

शृंगार, वत्सल व ईश्वरभक्ति या तिन्ही रसात व्यक्त झालेल्या प्रेमात स्वार्थाचा अंश असतो. भक्ति ही भावना तर विशेषकरून पूर्णपणे आत्मकेंद्रित आहे. कारण भक्ताच्या जीवनाच्या ध्येयाला सामाजिक आशय मुळीच नसतो, ते सर्वस्वी भक्ताच्या व्यक्तित्वाशी संबध असते. देशभक्ति ही भावना मात्र पूर्णपणे व्यक्तिनिरपेक्ष आहे. देशाच्या हितापेक्षा वेगळे असे देशभक्ताचे हित कोणतेच नसते.

देशभक्तीचा विषय ईश्वरभक्तीच्या विषयापेक्षा जास्त अमूर्त असतो. ईश्वरकल्पना मूर्तीत प्रतीकरूपाने व्यक्त होते तशीच देशकल्पना राष्ट्रध्वजात प्रतीकरूपाने व्यक्त होते. पण मूर्तीपेक्षा ध्वज हा अधिक निर्गुण निराकार आहे. मूर्तीत मानवरूपातील ईश्वर व्यक्त होतो. पण ध्वजामध्ये देशाचे रूप कोणत्याही अर्थाने व्यक्त होत नाही. गाय या ध्वनीत ज्याप्रमाणे गायीचा कोणताही गुण नसतो, सामाजिक संकेतामुळे त्या ध्वनीला गाय हा अर्थ प्राप्त झालेला असतो, त्याचप्रमाणे सामाजिक संकेत व परंपरा यामुळे देशभक्तीच्या भावना निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आलेले असते.

* * *

सुख हवेसे वाटते आणि ते पैशापासून मिळते म्हणून पैसाही हवासा वाटतो. पण त्याच्या प्रेमाचे खरे मूळ पैशात नसून सुखात असते. उद्या अर्थव्यवहार बंद पडून पैशाला किंमत उरली नाही तर कितीही कृपण माणूस असला तरी तो पैशाकडे हुंकूनही पाहाणार नाही. पैशाचे सुखाशी साहचर्य असल्यामुळेच जो जसा हवासा वाटतो, तसाच मोठा माणूस